

Sant'Andria e' Frius

Tzentru agrìculu de sa Trexenta, in sa Sardigna tzentru-meridionale, a 35 chilòmetros de Casteddu, cun un'istòria longa.

A 300 metros de artària, est in unu territòriu fatu de montigros, baddes e pranos piticos, in mesu a dae is trainos Coxinas e Cirras, in parte cobertas dae mantza mediterrànea 'bassa', in parte coltivadas a frutedos, menduledos, olivàrios e bingias. Sant'Andria e' Frius est una bidda de milli e 800 habitantes de sa sub-regione

istòrica de sa Trexenta, antigu 'granàiu de Roma', cun unu territòriu chi arribbat finas a sa làcana cun su Gerrei. Is risuris printzipales suas sunt su pastoriu e sa massaria, cun produziones de su laore, ortalitzia e àgina. Is raighinas suas afundant in època pùnicu-romana, fiat istadu pro tempus meda avampostu istratègicu cara a su tzentru de s'Isula. A s'internu de s'abitadu est istadu atzapadu su ricu corredu funeràriu de una tumba 'a cassone'. Su perìodu pùnicu est rapresentadu dae su situ de Linna Pertunta, a curtzu a sa bidda, chi at torrada numerois ex votu in terracota cunservados in su museu archeològicu nazionale de Casteddu. De edade romana abarrant restos de villas rùsticas.

In su Medioevu, suta de su giugadu de Casteddu, fiat in manera simple Frius. Disabitadu suta de su domìniu ispagholu, sa bidda fiat istada torrada a popolare a fine sèculu XVII dae gentes de is biddas serentes, a is cales si devet s'atuale cunfiguratzione urbana, fata dae una rete de camineddos e domos basis in pedra a inghiriu a sa pitica parrochiale de Santa Andria – de cale aiat derivadu fintzas su topònimu – chi est de su sèculu XVII: s'ùnica navada est bortada a carrada. Sa fatzada est istada arrichida dae unu mosàicu policromadu, in ue est rafiguradu santa Andria pischende.

Su patronu est tzelebradu in s'agabbu de maju cun da festa manna e in s'agabbu onniasantu cun un'eventu in ue si podet assistire a sa creatzione de candelas artìsticas a òpera de 'mastros de sa chera' e si podent degustare pratos tìpicos de sa coghina campidanesa. In is matessi dies si festat fintzas santu Isidoru, amparadore de massajos e pastores, cun una professone acumpangiada dae cadderis e tracas (carros addobbados). A issu est dedicada una crèsia serente a sa parrochiale, mentras is restos de Sennora Nostra de Bonaria, costruida in su 1963, sunt in periferia. Sa Vèrgine est tzelebrada in su cumintzu de cabudanni.

A carrasegare, sa die de su Segapingiada, andat a iscena unu pàliu, sa 'cursa de su dragu', durante su cale is cadderis, narados 'de santu 'Orgiu', bestint bestidos traditzionales e parillias cun is caddos. In austu in b'est sa sagra de sa mèndula.

Su territòriu est ricu de funtanas, duas impreadas giai in edade nuràgica. De s'edade de su Brunzu sunt is testimonias prus numerois: ùndighi nuraghes, sete de custos cumplexis: su Mannu, su prus arcàicu, Guntroxiu, Monte Uda, Montroxiu e Perda Niedda. E rastros de insediamentos, a Tierra e a Niu Caborra.

Silius, su casteddu de Sassari

Teatru de una batalla èpica chi at marcadu s'istòria de sa Sardigna, s'agatat assoladu subra de un'altura de su Gerrei, in su sud-est de s'ìsula.

Aiat tentu vida cùrtzia ma intensa: belle unu sèculu, durante su cale fiat istadu costruidu, assediadu, distruidu e abandonadu, devenende sìmbulu de una fase detzisiva de s'istòria sarda. Su casteddu de Issai, naradu fintzas Orguglioso, fiat istadu fraigadu pro

contu de su giuigadu de Casteddu, tando compidadu dae Pisa, in su sèculu XIII, cun una fine comuna a meda àteras fortileis medievals isolanas: amparare is làcanas intre giuigados inimigos. Non pro nudda fiat pesadu in positzione elevada, subra de una punta de s'altura a bator chilòmetros de Silius, a controllu de su territòriu e a amparu de su serente bidditzolu de Issai, de su cale no abarrant prus rastros.

Su fatu prus famadu de su casteddu est de su 1353, a su cumintzu de sa gherra sardu-catalana: devènnidu possedimentu aragonesu – paris a totu su giuigadu de Casteddu -, fiat istadu assaltadu dae partigianos casteddàios pro contu de Marianu IV de Arbaree. Unas cantas fontes mentovant sa presèntzia de 700 cadderis e de una numerosa fanteria a defensa sua, chi nointames non fiant istados sufizientes a firmare s'atacu. Su giùighe nd'aiat detzididu sa destruidura, e a pustis de sa trègua, firmada s'annu sighbente, sa Corona ispagnola aiat seberadu de no ddu torrare a costrùere. Unu documentu aragonesu de su 1358 cuntenet unu disinnu, cun s'indicu de su casteddu Argullos, in ue sa fortilesa aparit comente unu rùdere. Sa cuntierra diat durada unos setanta annos, a s'agabbu de sa cale s'ìsula fiat rùida in manu ispagnola, pro cale is casteddos de làcana aiant pèrdidu sa funtzione issoro e sa majore parte de isis fiat istada lassada ispèrdere. Su periodu de vida de su casteddu cointzidet cun su coladòrgiu de sa Sardigna giudicale a cudda feudale, cambiamentu chi aiat marcadu a fundu sa vida de is sardos.

Un'àndala a gradones in mesu a su birde leat dae su caminu comunale Silius-Ballau a su cùcuru de sa punta acanta s'agatant is restos de sa fortilesa, realizzata in contones regulares de ischistu. Subra de su chirru a nord, si podet osservare is muros perimetrales e is restos de una turre quadrada. In is muros a sud-ovest ddoe fiat un'àtera turre, a setzione tzircolare. Longu is muros, si podet notare is istampas impreados dae is arcieris. Unos cantos aneddos de ferru fissados a is muros de duos suterràneos testimònant sa possibile funtzione issoro de presone. Un'àteru ambiente est istadu identificadu comente coghina, pro sa presèntzia de unu forru. Inoghe ddoe tenet unu disinnu ruju in unu muru: rapresentat fortzis unu sordadu cun sa cota de màllia e un'arcu.

Su panorama dae su cùcuru de sa punta faghet craru a is montigros e baddes e cùcuros e a is biddas de de Silius, Pauli Gerrei, Ballau e Goni. Mentras pagu prus a nord s'at a pòdere fàghere unu brincu in s'edade nuràgica bisitende su putzu sacru de Funtana Coberta.

Biddesatu Miniera de Su Suèrgiu

Protagonista de s'epopea minerària pro prus de unu sèculu, printzipale situ estrativu de antimòniu in Itàlia e motore econòmicu de su Gerrei, in sa Sardigna sud-orientale. Ativa intre 1880 e 1987, annu de sa definitiva dismissione, est istadu su prus importante sitos de bogadura e traballadura de s'antimòniu in Itàlia: durante is gherras mundiales s'iscagiadòrgiu suo nd'at prodùidu su 90 pro chentu de su totale natzionale. Oe sa mina de

su Suèrgiu est unu 'cantu' pregiadu de archeologia industriale a s'internu de su parcu geomineràriu de sa Sardigna. Su nùmene derivat de is suèrgios chi contribuint a rèndere prus galana sa badde de su riu Sessini, atzufada in s'aspru cuntestu pedrosu de su Gerrei, in ue s'agatat su burgu mineràriu e impiantos de bogadura.

Su riu curret suta de s'altura acanta e s'agatat sa bidda de Biddesatu, chi devet a sa faina estrativa – cumpreis is minas minores de Sa Lilla e Parredis, fama e prosperidade de su sèculu XX. Is giatzimentos de antimòniu fiant istados individuados a metade sèculu XIX e aiant portadu as'abertura de sa mina carchi dècada a pustis. Su metallu tratadu in su Suèrgiu fiat esportadu in totu su mundu e destinadu a s'indùstria bèllica, farmatzèutica e cosmètica. S'andamentu de sa mina est semper istadu cunditzionadu dae is gherras: sa Grandu Gherra aiat surbidu de su totu sa produzione, sa campagna de Etiòpia ddi aiat dadu impulsu nou, sa segunda gherra mundiale aiat prodùidu profetos ma nd'aiat cungeladu s'isvilupu.

In su pustisgherra fiat arribbada sa crisi de sa faina, chi aiat tentu un'ùrtima possibilitade de crèschida in is annos Sessanta, posca su definitivu declinu. Unu padente crosu inghìriat edifitzius de traballu e su burgu. Si podet lòmpere colende in unu caminu arburadu de pinos chi leat a sa palatzina de s'Otighentos de sa diretzione, chi dominaiat dae s'artu is fainas.

Oe est sede de su museu archeològicu-mineràriu, espositzione de minerales, materiales e atretzaduras, a traessu de cales contat is fases de su protzessu produtivu e fatos de is minadores. S'intrada est tipicas de is villas liberty e presentat arcos e columnas corìntzias. Originales sunt is decoratziones, in ue s'alternant fògias e festones cun balas e picones. In su bidditzolu si podet bidere laboratòriu chìmicu e magasinis, mensa e allògios, in parte cunvertidos.

Dae s'ufitziu de su direttore si podet osservare, in prus de s'ispetàculu de rilievos granìticos e padentes de su territòriu agreste de Biddesatu, s'iscagiadòrgiu a fundu de su bacu, realizadu in su 1882 e formadu dae duos corpos, su prus antigu imbellidu dae capriatas. In sa 'càmera a sacos' e in is 'forros a grillia' acontessiant is protzesis de traballadura: in is primos tempos fiant prodùidas 30 tonnelladas de solfuru de antimòniu fùndidu a su mese, chi fiat trasformadu in metallu in Toscana; durante sa gherra in Etiòpia si fiat arribbada a 1700 tonnelladas annuales de produtu finidu. Acanta a s'iscagiadòrgiu ddoe sunt is ofitzinas pro su mantenimentu suo. Is impiantos s'incrarant subra de una pratza: totu est 'cristallizadu', comente chi esseret tando. S'àndala intro de su padente, a traessu de cale is minadores arribbaiant finas a sa bidda, fiat impreadu fintzas de is fideles in occasione de sa festa de santa Bàrbara, in su cumintzu de làmpadas. A sa patrona de is minadores is mòngios bizantinos aiant dedicadu unu santuariu, torradu a fàghere a metade sèculu XIX, a ingìriu suo s'agatat sa parte prus noa de sa bidda de Biddesatu.